

УДК 32:314/316

Суший Олена Володимирівна

доктор наук з державного управління, доцент,
завідувач лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID: 0000-0002-4364-7571
a_s_y2000@ukr.net

НАЦІЄТВОРЧИЙ ПРОЦЕС У КООРДИНАТАХ СОЦІЄТАЛЬНОЇ КРИЗИ В УКРАЇНІ

Пропонована стаття є продовженням серії авторських публікацій, присвячених проблемі українського націєтворення, в яких, зокрема, було здійснено ретроспективний аналіз та систематизовано консолідаційно-деконсолідаційні параметри національно-державного розвитку України, виокремлено комплекс чинників (чинники соціальної поляризації, чинники деструктивної / негативної консолідації), що перешкоджають загальнонаціональному єднанню та примиренню українського соціуму в умовах нової соціальної реальності. Мета дослідження, результати якого представлено в статті, полягала в тому, щоб структурувати консолідаційно-деконсолідаційні параметри національно-державного розвитку України в кількох залежних системах координат та показати, що в сукупності вони відтворюють складну (багатофакторну), суперечливу (різновекторну) та динамічну архітектуру соцієтальної кризи в Україні, які, зі свого боку, пояснюються діалектика консолідаційності та конфронтаційності українського націєтворення. Описано системи координат, що оприявлюють зрізи соцієтальної кризи, а саме: системні координати, унаслідок кризою основних сфер соціальної системи (політико-правової, економічної, соціальної, культурної); структурні координати, де полюсами є криза інституцій, криза інтересів та цілей, криза цінностей, криза ідентичностей; темпоральні координати, що відтворюють кризові цикли національно-державного розвитку України; соціально-психологічні координати, що дають змогу розглянути проблему кризової (масової) свідомості на рівні соціально-психологічних феноменів (за домінуючим типом соціальних переживань та формами соціально-психологічного мислення). Кожен з перелічених кризових зрізів характеризує цілком конкретний аспект соцієтальної кризи, який можна розглядати як у відносній автономності, так і в щільній взаємозалежності з іншими її аспектами. У своєму поєднанні в кожному новому зрізі компоненти соцієтальної кризи відтворюють її нову якість (ефект синергії). У сукупності вони формують складну (багатофакторну), суперечливу (різновекторну) та динамічну архітектуру соцієтальної кризи в Україні, де кожне явище (компонент її структури) можна розглядати і як причину, і як наслідок конфліктно-конфронтаційних тенденцій національно-державного розвитку України. Багатофакторна модель соцієтальної кризи в Україні структурується низкою похідних моделей, що відображають її кризові зрізи у відповідних системах координат, як-то: контурна двовимірна модель соцієтальної кризи (системно-структурні координати); циклічна модель соцієтальної кризи (темпоральні координати); соціально-психологічна модель соцієтальної кризи (соціально-психологічні координати).

Ключові слова: Україна; криза; соцієтальна криза; націєтворення; державотворення; національна консолідація.

NATION-BUILDING PROCESS IN COORDINATES OF THE SOCIETAL CRISIS IN UKRAINE

Olena V. Sushyi

Doctor of Science in Public Administration, Associate Professor,
Head of the Laboratory of Methodology of Psychosocial and Politico-Psychological Researches,
Institute of Social and Political Psychology,
National Academy of Educational Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-4364-7571
a_s_y2000@ukr.net

This article is a continuation of a series of publications, in which it is particularly carried out a retrospective analysis and systematized the consolidation-confrontational parameters of national-state development of Ukraine, singled out the complex of factors (factors of social polarization, factors of destructive/negative consolidation), which hinder the national unity and reconciliation of

Ukrainian society in the conditions of a new social reality. The aim of the research, the results of which are presented in this article, is to structure the consolidation-deconsolidation parameters of the national and state development of Ukraine within the several dependent coordinate systems, and to explain that all of them together reproduce the complex (multifactor), contradictory (multi-vector), and dynamic architectonics of the societal crisis in Ukraine. This crisis, from its side, explains the dialectic of consolidation and confrontation in the Ukrainian nation-building. There are described the coordinate systems which correspond the indicators of societal crisis, and which particularly are the system coordinates which are reflected by the crisis of the main areas of social system (politico-legal, economic, social, cultural, etc.); the structural coordinates with such poles as institutional crisis, interests and goals crisis, values crisis, identity crisis; the temporal coordinates which reflect the crisis cycles of the national-state development of Ukraine; the socio-psychological coordinates which allow to consider the problem of crisis (mass) consciousness at the level of socio-psychological phenomena (by the dominant type of social experiences and forms of socio-psychological thinking). Each of the crisis levels characterizes quite specific aspects of the societal crisis which could be considered both in relative autonomy as well as in tight interdependence with its other aspects. By each new indicator, the components of the societal crisis by their combination reproduce new crisis quality (synergy effect). Together the components form a complex (multifactor), contradictory (multi-vector), and dynamic architectonics of the societal crisis in Ukraine, where each phenomenon (its structural component) can be considered both as a cause and as a result of the conflict-confrontational tendencies in the national-state development of Ukraine. The multifactor model of the societal crisis in Ukraine is structured as series of derivative models which recreate its crisis indicators in the corresponding coordinate systems, such as contour two-dimensional model of societal crisis (system-structural coordinates); cyclic model of societal crisis (temporal coordinates); socio-psychological model of societal crisis (socio-psychological coordinates).

Key words: Ukraine; crisis; societal crisis; nation-building; state-building; national consolidation.

Постановка проблеми. Становлення нації – складний процес згуртування та самовиокремлення з-поміж інонаціонального середовища. Початкова логіка перетворення донціональної спільноти в класичну форму модерної нації передбачає не тільки акт національного самовизначення, а й відповідний стан сконсолідованості спільноти, яка, власне, прагне свого самоствердження як нації та створення власної держави. Національне самовизначення – це не просто акт проголошення незалежності чи автономного статусу, а тривалий, украй суперечливий історичний процес, мета якого полягає не лише в тому, щоб нація виникла, а й у тому, щоб вона функціонувала як культурна, соціально-економічна та політична цілісність. Відтак після створення власної держави нація опиняється перед новими – як внутрішніми, так і зовнішніми – викликами самовизначення, що потребують відповідного ресурсу сконсолідованості для їх опанування (Рафальський, 2014). Таким видається канон становлення модерної нації та держави, де національна консолідація є водночас і передумовою національного самовизначення, і невід’ємною складовою націє- і державотворчих процесів.

Утім, перебіг сучасних суспільно-трансформаційних процесів демонструє доволі специфічну й водночас парадоксальну особливість консолідаційно-інтеграційних практик. Дуже часто суспільства під час глибоких системних змін страждають, так би мовити, на хвороби перехідного періоду – атомізацію і поляризацію, аномію і амбівалентність, фрустрацію і апатію тощо. І оскільки системні зміни мають переважно кризовий характер, люди можуть консолідуватися не тільки навколо позитивних явищ, подій, процесів, особистостей та груп, висловлюючи їм підтримку (консолідація зі знаком плюс), а й гуртуватися, протестуючи з приводу соціального (політичного, економічного, культурного тощо) негативу (консолідація зі знаком мінус) (Овчаров, 2014). Якщо в суспільстві, що ступило на складний шлях національного будівництва, немає консолідаційно-інтеграційного смисло-дієвого ядра «навколо чогось», його заміщує антидієве ядро «проти чогось», що стає чинником негативної консолідації. За браком єдності, згуртованості на всіх рівнях суспільного життя: політичному,

регіональному, конфесійному, економічному, соціокультурному тощо, – негативне консолідаційне ядро стає визначальним чинником ситуаційного характеру консолідації. Саме тому однією із закономірностей національно-державного розвитку є нескінченна зміна складних, суперечливих і взаємопов'язаних процесів консолідації/інтеграції та деконсолідації/дезінтеграції.

Націє- і державотворення – обоюсторонній процес. Не заперечуючи важливості самоорганізації консолідаційного руху, можна погодитися з тезою, що основною консолідаційною силою покликана бути держава, тобто успішним він може бути тільки за умови керування з боку тих інститутів та інституцій, на які покладено функцію управління державою (Пирожков, 2017, с. 4.). Тим часом ситуація в Україні вже довгий час вирізняється не тільки сумними параметрами соціальної поляризації всередині суспільства, а й сталістю кризових проявів державного розвитку, що спричинило консолідаційно-деконсолідаційну поліритмію українського націєтворення (Суший, 2018). Як наслідок, понад чверть сторіччя українське суспільство перебуває в стані транзиту без чітко означеного кінцевого пункту: кожна з численних політичних еліт агітувала за свої цінності, закликаючи маси прямувати за нею до означеного орієнтира, проте з цих напрямів аж ніяк не склався спільний для всього суспільства азимут руху (Криза..., 2010, с. 10). У результаті понад чверть сторіччя українська держава намагається подолати кризові явища в економічному і суспільно-політичному облаштуванні країни, вийти на сталу траєкторію сучасного цивілізаційного розвитку (Пирожков, 2017, с. 4).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Констатація поглиблення й ускладнення кризових проявів залишається наразі основним маркером експертних оцінок ситуації в Україні. В аналітичній доповіді Національного інституту стратегічних досліджень «Системна криза в Україні: передумови, ризики, шляхи подолання» ситуацію в країні схарактеризовано як кризу базових відносин у політико-правовій та соціально-економічній сферах, на яких будувалася чинна модель розвитку країни. Зазначається, що тривале нехтування потребою здійснення суспільних перетворень, яких вимагали виклики сучасності, турбулентний післякризовий світ, призвело до деградації більшості важливих суспільних інститутів в Україні, погіршило ситуацію із забезпеченням базових прав і свобод людини та громадянина, поставило під загрозу суверенітет нашої держави (Жаліло, Кононенко, & Яблонський, 2014, с. 3).

Очільник Інституту «Нова Україна» А. Єрмолаєв наголошує, що незрілість або нездатність потенційно державотворчих сил на відповідальні дії, неготовність українського політикуму відповідати на соціальні й політичні виклики сьогодення спричинили кризу державності. У результаті відбувається руйнування цілісності політичного простору України, дестабілізація конституційного ладу, параліч демократичних інститутів, поглиблення депресії в економіці, різке падіння рівня життя населення. Зростає соціально-політична напруга в регіонах, посилюється зовнішній вплив і навіть безпосереднє втручання – підтримка сепаратистських заходів, активна «човникова» дипломатія, щоб впливати на позицію політичних гравців, тощо (Єрмолаєв, 2014).

Затяжний кризовий характер національно-державного розвитку України, на моє глибоке переконання, зумовив стан консолідаційно-деконсолідаційної поліритмії українського націєтворення, який склався через обставини, що мали як об'єктивний, зумовлений конкретними соціально-історичними факторами, так і суб'єктивний, пов'язаний з соціокультурними та психосоціальними особливостями, характер. У різних за масштабом ситуаціях їх поєднання (об'єктивних і суб'єктивних чинників) набувала відмінних, часом доволі суперечливих форм. Наприклад, в одному випадку об'єктивні чинники сприяють формуванню політичної нації, тоді як суб'єктивні

працюють на її руйнування; у другому випадку в іншій ситуації все відбувається навпаки; у третьому випадку ці чинники можуть перебувати в антагоністичних відносинах, створюючи майже непереборні перепони на шляху національного єднання, а в четвертому – узагалі нівелювати один одного (Суший, 2018).

Мета статті. Пропонована стаття є продовженням серії авторських публікацій, присвячених проблемі українського націєтворення. Мета дослідження, результати якого представлено в цій статті, полягала в тому, щоб структурувати консолідаційно-деконсолідаційні параметри національно-державного розвитку України в кількох залежних системах координат та показати, що в сукупності вони відтворюють складну (багатофакторну), суперечливу (різновекторну) та динамічну архітектоніку соціальної кризи в Україні, де кожне явище (її структурний компонент) можна розглядати і як причину, і як наслідок консолідаційно-конфронтаційних тенденцій українського націєтворення.

Виклад основного матеріалу дослідження

Криза соціальна, системна, соціетальна: операціоналізація понять. Колись поняття «криза» було запозичено з медицини, де цим поняттям позначали різкий, крутий перелом; важкий перехідний стан. З часом у вирі надчисленних соціально-політичних баталій воно набуло яскраво вираженого драматичного забарвлення. Криза – це природна фаза розвитку будь-якої системи. Це водночас і момент дезорганізації системи, і фактор її організації та самоорганізації. Однак затяжна, хронічна криза вкрай небезпечна й загрожує існуванню будь-якої системи.

У соціальних науках під кризою розуміють гостру форму прояву соціальних суперечностей, що робить неможливим стабільний, сталий розвиток суспільства в цілому або його життєво важливих підсистем. Через це поняття «соціальна криза» вживається в широкому і вузькому значеннях. У широкому розумінні поняття соціальної кризи визначається такою максимомою: будь-яку кризу, пов'язану з розвитком суспільства, можна вважати соціальною. Такі кризи можуть бути трансформаційними, циклічними, системними/структурними, кон'юнктурними, місцевими, локальними, регіональними тощо. Поняття соціальної кризи у вузькому значенні застосовується для розмежування сфер життя суспільства. Тобто можна говорити про кризу економічну, політичну, соціальну, психологічну. В економіці кризу нерідко порівнюють з функціонуванням серцево-судинної системи людини і пояснюють її «закупоркою» фінансових і товарних шляхів. Найхарактернішими проявами кризи у сфері політики є криза інститутів та криза політичних відносин і комунікацій. У першому випадку криза проявляється насамперед у розбалансуванні системи політичних інститутів, у втраті нею керованості та стійкості. У другому випадку її головні причини криються в таких важковловимих феноменах, як взаємостосунки влади і громадян та їх сприйняття одним одного. Соціальна криза – це передусім криза соціальних відносин. Психологічна криза – стан непевності та страху в суспільстві, а внаслідок цього зниження рівня раціональності суспільної свідомості (Шестопап и др., 2009; Протасенко, 2002).

«Системну кризу» можна визначити як поєднання низки криз економічного, політичного, соціального, психологічного спрямування, що охоплюють основні структурні компоненти соціальної системи і де об'єктивність загострення ситуації поєднується із суб'єктивними факторами, вираженими в «кризовій свідомості», що може проявлятися як у формі гострого протесту, так і в формі політичної апатії і цинізму. З цього погляду стихійні форми протесту і політична радикалізація населення є ще більш гострою формою уявлення кризи. Але, дотримуючись взятої на озброєння медичної аналогії, доречно зазначити, що грип, який проходить без температури, нерідко більш небезпечний, ніж грип з високою температурою. Відсутність же

політичної реакції з боку населення є ознакою зниження соціального імунітету (Шестопал и др., 2009, с. 101).

У випадку, коли кризи охоплюють соціальні одиниці різного рівня, в їх, так би мовити, інтегральному, загальносистемному розумінні – усе суспільство, його основні системи та підсистеми, інститути, відносини і процеси – це вже соціетальна¹ криза.

Поняття «соціетальна криза» багатопланове й неоднозначне. Щоб дати змістовне обґрунтування цього терміна, спершу, мабуть, потрібно було б прочитати академічну лекцію з курсу соціології на тему «Суспільство як соціетальна система», простеживши еволюцію застосування цього поняття у творах класиків західної соціологічної думки Е. Дюркгайма, М. Вебера, Т. Парсонса, П. Сорокіна та ін. Через брак обсягу публікації зазначу, що поняття «соціетальне» застосовується в тих випадках, коли йдеться про характеристики, поняття та процеси, що належать до макрорівня функціонування соціуму і які забезпечують збереження й цілісність суспільства, консолідацію і відтворення соціального життя. На соціетальному рівні соціальна система виходить на якісно інший рівень інтеграції соціальної системи, тому в узагальненому вигляді соціетальну систему можна охарактеризувати формулою: «цілісність, що значно масштабніша за загальну кількість елементів, які формують її».

Думаю, кожна людина з власного життєвого досвіду знає, що соціальна дійсність – це щось набагато складніше, ніж просто окремо взяті її компоненти – родина, робота, дім, друзі; що її життя не обмежується виключно малим колом особистих проблем і зобов'язань, а ще й підвладне впливу обставин та ситуацій, на які вона не в змозі вплинути, проте може спробувати опанувати; що організації і структури, які вимагають дотримання певних норм поведінки, не завжди виконують функції, які на них покладено тощо. Тобто соціетальна система – це не просто сума основних підсистем (структур) соціальної системи – економічної, соціальної, ідеологічної, політичної. Кожна з названих структур соціальної системи, що є її елементом, виконує певну функцію й тим самим надає цій системі в ході взаємодії з її іншими структурами нової системної якості, що не зводиться до якості її елементів (ефект синергії).

Соціетальна система постійно відтворює соціальну якість своїх структур і, відповідно, соціальні якості індивідів і груп індивідів, включених у їх функціонування. Якщо цей процес відповідає належним, скажімо так, «ідеальним» (у розумінні М. Вебера) правилам гри, виникає тенденція адаптації до форм і способів функціонування соціетальної системи її структурних та особистісних елементів, які

¹ Поняття «соціетальне» з'являється в соціологічній теорії на межі XIX – XX сторіч (У. Самнер, А. Келлер, Т. Парсонс, П. Сорокін та ін.), коли постала потреба в поняттях, спроможних відобразити сутність нової хвилі трансформаційних процесів на макрорівні, натомість традиції вживання терміна «соціальне» в західній емпіричній соціології не відповідали цьому завданню. Американський соціолог У. Самнер за допомогою цього терміна прагнув виокремити закономірності певної колективної або групової організації діяльності індивіда. Його учень та послідовник А. Келлер використовує це поняття для соціологічного аналізу організаційних аспектів життєдіяльності суспільства, прагнучи побудувати цілісну теорію соціетальної еволюції (Tenney, 1915). Т. Парсонс застосовує поняття «соціетальний», характеризуючи процеси, які відбуваються в суспільстві загалом (макрорівень), тобто коли йдеться про характеристики, поняття та процеси, які належать до рівня сконсолідованості суспільства в цілому, а поняття «соціальне» – до соціальних явищ та процесів (мікрорівень). Специфіка суспільства як особливого типу соціальних систем, за Т. Парсонсом, полягає в тому, що, з одного боку, воно являє собою соціетальну спільноту з адекватним рівнем інтеграції (або солідарності) та характерним статусом членства, а з другого – соціетальна спільнота являє собою складну мережу взаємосяжних колективів та колективних лояльностей, систему, для якої характерні диференціація та сегментація (Парсонс, 1998). Про соціетальні соціальні зміни пише П. Сорокін у своїй багатотомній монографії «Соціальна та культурна динаміка». Соціетальну систему науковець описує як макроскопічний, інтегральний та динамічний культурно-соціетальний комплекс, який складають «особистість, суспільство та культура як нерозривна тріада», де жоден компонент не може існувати поза двома іншими (Сорокін, 2017).

разом, відповідно, утворюють нову якість соціетальної системи, що матиме ознаки виразної динаміки її розвитку (еволюція, прогрес). Якщо ж у процесі функціонування соціетальної системи відбуваються «підміна» функцій, суб'єкти соціальних відносин, включені у функціонування даної системи, починають виконувати не властиві їй функції; або посилюється «некомпетентність» особистісних елементів цієї структури, унаслідок чого порушується баланс у функціонуванні як структурних, так і особистісних елементів системи. У такому випадку поведінка соціетальної системи стає дисфункціональною (інволюція, регрес). Власне, обидві описані тенденції діалектично пов'язані між собою, ці процеси з тією чи іншою інтенсивністю, на всіх – від мікро до макро – рівнях наскрізь пронизують суспільство.

А тепер уявіть ситуацію, що ви завели пару білих мишенят і побудували для них картковий будиночок. Мишенята із задоволенням обживають його, інколи, правда, намагаються спробувати міцність будиночка на зуб. Поступово популяція мишенят зростає, урізноманітнюється простір їхньої власної, мишачої, життєдіяльності, і ось ви усвідомлюєте, що перед вами вже не просто картковий будинок, а ціле мишаче королівство. Щоправда, у геометричній прогресії зростає і навантаження девіантних проявів у мишачих практиках, що починає загрожувати існуванню будівлі. Урешті-решт, якщо ви не вживете певних рятувальних заходів, мишенята здолають цей картковий будиночок або через міжособні війни, або через мишачу шкідливість, у будь-якому випадку залишаться безхатками. Наведена алегорична ілюстрація показує, що дисфункціональні розлади або аномалії в поведінці соціетальної системи неминуче призводять до її деформації та дестабілізації і, як наслідок, до зростання соціальної напруженості. Затяжні дисфункціональні розлади породжують соціетальну кризу, що врешті-решт може призвести до наскрізного руйнування соціетальної системи як такої.

Хоч термін «соціетальне» наразі міцно закріпився в науковому тезаурусі в широкому значенні загальносистемного, соціетальна криза не зводиться до системної соціальної кризи, тобто вона не є просто редукцією кризи політичної, економічної, ідеологічної, соціокультурної. З одного боку, вона виникає в результаті накопичення системних суперечностей та поєднує в собі різноманітні кризи системного характеру, з другого боку, є уособленням структурної кризи (інституцій, цілей або цінностей), яка, впливаючи на інші структурні елементи соціальної системи, зазнає зворотного впливу кризи, спровокованої нею самою. Зрештою, є ще один надзвичайно важливий аспект оприявлення соціетальної кризи. Наш час називають ерою криз. Кризи різних масштабів, рівнів та порядків стали невід'ємною складовою сучасного світу, який пристосовується до існування в кризових умовах. І це завдання стає дедалі складнішим, оскільки на відміну від своїх, так би мовити, класичних аналогів у минулому сучасні кризи відбуваються у формі спонтанного мутагенезу. Саме тому правильніше буде сказати, що ми існуємо в добу соціетальних криз. Мутація криз, утворення нових складних форм за рахунок комбінацій кризових елементів, перетворення криз у «самопідживлюваний процес» шляхом відтворення або перетікання в нові формати – такою є нова реальність соціетальної кризи. Кризу саме такого масштабу спостерігаємо нині в Україні.

Соціетальна криза в Україні. Соціетальна криза в Україні виникла не випадково, і це не винятковий випадок української трансформації. Для уточнення її змістового контексту слід нагадати, що з руйнуванням радянської системи новостворені незалежні національні держави – колишні радянські республіки – постали перед необхідністю радикального переформатування соціально-економічних і політичних основ та базових цінностей суспільної організації з метою виходу країни на нові рейки суспільного та державного розвитку. У найбільш загальному розумінні це означало перехід від тоталітарної політичної системи правління до демократичної, від планової економіки –

до ринкової, від єдиної вірної комуністичної ідеології – до плюралізму думок, від цензури – до свободи слова, від цінностей колективізму – до громадянських та політичних прав і свобод, від патерналістсько-підданської – до громадянської політичної культури, від командно-адміністративних – до цивілізованих «правил гри» і ще багато іншого з того, що унаочнює глобальну стратегію лібералізації як модифікації взаємовідносин держави та громадянського суспільства і демократизації як модифікації взаємовідносин між державою і політичною спільнотою.

Однак у більшості країн пострадянського простору маємо ситуації, коли реальний стан суспільних та державних перетворень не відповідає окресленим масштабам змін, адже сучасний соціальний досвід здебільшого спирається на минулі соціальні схеми та патерни, які апріорі не можуть продукувати реальні зміни в суспільстві, проте які, попри те, що втратили свою легітимність, все ж таки залишаються, по суті, «керівною та спрямовувальною силою» (Римаренко, 2017, с. 179). Саме так утвердився особливий, кризовий стиль суспільного руху, властивий більшості пострадянських держав. Він характеризується тим, що суперечності суспільного розвитку не зникають навіть після їх виявлення в результаті коригування вибраного курсу при збереженні його загальної спрямованості, а залишаються і поглиблюються, генеруючи чергову «лжетенденцію», поки не приводять до нової кризи. У таких умовах вихід з чергової кризи – це ще не стабілізація і навіть не рух до неї, а пролог до наступної кризи (Бабич, 2009). І оскільки постсоціалістична трансформація розгортається як соціетальний процес, остільки фундаментальні зміни в системі «людина – суспільство – держава» неминуче призводять, з одного боку, до ускладнення соціального простору (багатовимірність), а з другого – до розгортання системних дисфункцій (ризомність). Поширення їх ланцюжкових проявів у різних сферах суспільної життєдіяльності неминуче зумовлює складну, ризомну конфігурацію, що, власне, і характеризує соціетальну кризу як таку.

Глибока соціетальна криза в Україні є надзвичайно складним явищем. По суті, ми маємо справу одразу з кількома кризами, що охопили всі рівні соціального простору (мікро-, мезо-, макрорівні): від особистісного до соціетального. Одні з них виникли майже одночасно, інші, як наслідок, були породжені причинами і наслідками раніше посталих, але незавершених криз.

Архітектоніка соціетальної кризи складна і багатогранна, але, водночас, доволі природно структурується в кількох залежних системах координат, що оприявнюють відповідні зрізи соціетальної кризи в Україні. Ідеться про такі координати:

- системні координати, унааявлені кризою основних сфер соціальної системи: політико-правової, економічної, соціальної, духовної;
- структурні координати, полюсами якої є криза інституцій, криза інтересів та цілей, криза цінностей, криза ідентичностей;
- темпоральні координати, що відтворюють кризові цикли національно-державного розвитку України;
- соціально-психологічні координати, що відображають проблему кризової (масової) свідомості на рівні соціально-психологічних феноменів (за домінуючим типом соціальних переживань та формами соціально-психологічного мислення).

Кожен із кризових зрізів характеризує цілком конкретний аспект соціетальної кризи, який можна розглядати як у відносній автономності, так і в щільній взаємозалежності з іншими її аспектами. У своєму поєднанні в кожному новому зрізі компоненти соціетальної кризи відтворюють її нову якість. Відповідно, у своїй сукупності вони формують складну (багатофакторну), суперечливу (різновекторну) та динамічну архітектоніку соціетальної кризи в Україні, де кожне явище (компонент її структури) можна розглядати і як причину, і як наслідок конфліктно-конфронтаційних тенденцій національно-державного розвитку України.

Відповідно, у зазначених координатах вибудовується багатофакторна модель соціетальної кризи в Україні, що розкриває діалектику консолідаційності та конфронтаційності українського націєтворення і яка структурується низкою похідних моделей, що унаслідок її кризові зрізи, як-от:

– контурна двовимірна модель соціетальної кризи (системно-структурні координати);

– циклічна модель соціетальної кризи (темпоральні координати);

– соціально-психологічна модель соціетальної кризи «Архетипна програма конфлікту» (соціально-психологічні координати).

Контурна двовимірна модель соціетальної кризи (системно-структурні координати)

У своїх системно-структурних координатах соціетальна криза має два виміри: одна площина представлена як криза основних сфер соціальної системи: політико-правової, економічної, соціальної, духовної; друга – як криза її основних структурних компонентів: інституційна криза (деформація – розпад); ціннісна криза (конфлікт – нівелювання), криза інтересів та цілей (зіткнення – боротьба); криза ідентичностей (поляризація – розмивання). Системна і структурна кризи взаємопов'язані та взаємозалежні, вони утворюють тісне поєднання системних дисфункцій, що переходять з однієї площини в іншу. Одні виникають у ході безпосередніх змін в основних сферах суспільної життєдіяльності (основні – криза економічна, політико-правова, соціокультурна, похідні від них, часткові – фінансова, парламентська, партійна, міграційна, інформаційна тощо), інші – постають унаслідок диспропорцій в розвитку її сегментів у ході структурних змін і трансформацій. Своє оприявлення кризові прояви набувають на двох основних рівнях: інституційному і ціннісному, які перебувають у тісному двосторонньому взаємозв'язку. Їхнім продовженням і доповненням стають конфлікт інтересів та конфлікт ідентичностей. Нерозв'язані суспільно важливі проблеми неминуче породжують конфлікти, а невирішені конфлікти ведуть до системної кризи. Так само нерозв'язана системна криза спричинює нові спалахи конфліктів, що призводить до чергового витка системної кризи. Інституції, цінності, інтереси та ідентичності рівноцінно належать до всіх підсистем і сфер суспільної життєдіяльності, забезпечуючи соціетальну цілісність суспільства, і, відповідно, утворюють підсистемні (структурні) компоненти соціетальної кризи: інституційна криза, криза цінностей, криза інтересів та криза ідентичностей.

Циклічна модель соціетальної кризи (темпоральні координати)

Хвилеподібність націє- та державотворчих процесів, з припливами і відпливами, наростанням кризових явищ та їх подоланням, дає змогу систематизувати часові ритми та періоди соціетальної кризи в Україні у відповідних темпоральних координатах². Останні, фактично, збігаються з термінами президентських каденцій (Войналович, & Білошицький, 2013) та виявляють хвилеподібну (циклічну) динаміку змін у тенденціях «демократичного просування» (розмикання системи) та «авторитарного відкочування» (замикання системи), що характеризує нинішній загальносистемний кризовий стан розвитку суспільства і держави (Афонін, & Суший, 2015). У перехідні етапи розвитку складних соціальних систем зміни соціально-політичних траєкторій принаймні у двох кардинальних аспектах – системи цінностей та інституційної структури – можуть спрямовувати подальший розвиток суспільної системи як у бік демократії, так і в бік автократії. Однак доволі тернистий шлях демократичного реформування свідчить, що в

² Поняття «темпоральності» застосовуємо, за М. Гайдеггером, в онтологічному аспекті, як горизонту для розуміння буття, що стає зрозумілим лише в обрії часовості (Хайдеггер, 2001). У цьому сенсі поняття темпоральності не тотожне поняттю фізичного часу, тобто час фізичний слід строго відрізняти від часу онтологічного – змінюваності буття.

процесі суспільної трансформації кардинальні зміни відбуваються не лише на зовнішньому – соціально-інституціональному – рівні суспільної системи, а й у глибинних структурах психічного буття людей. Тобто міра послаблення чи посилення авторитарних тенденцій і, відповідно, зміцнення або послаблення демократичних засад у ході системних перетворень визначається в цілому співвідношенням психосоціальних, соціокультурних та інституційних компонентів. Не випадково зміна кризового циклу в Україні (рубікон) відбувається через розмикання системи шляхом соціального протестного вибуху (Майдан). Осмислення специфіки розгортання соціетальної кризи в Україні в темпоральних координатах у межах тріадної взаємодії громадянина, держави і суспільства увиразнює інституціональні, соціокультурні та психосоціальні особливості трансформаційних змін українського суспільства і держави (детальніше див.: Афонін, & Суший, 2015; Суший, 2012).

Соціально-психологічна модель соціетальної кризи (соціально-психологічні координати)

Соціально-психологічна інтерпретація соціетальної кризи в Україні дає змогу поринути в більш широкий психосоціальний і соціокультурний контекст соціальних явищ і процесів, що гальмують перебіг українського націє- та державотворення, та здійснити його «архетипну реконструкцію»³. В умовах кардинальних соціетальних змін, оприявленням яких є, у тому числі, соціетальна криза, відбувається акцентуація архетипних програм конфлікту (термін Д. Львова (Львов, 2012)). Останні можуть привнести як потенційні елементи дестабілізації, так і латентні засоби інтеграції та оптимізації соціальної системи. Мається на увазі, що оскільки архетип організовує і структурує «патерн», у який можуть бути вкладені різні конкретні наповнення, остільки він може виконувати як стабілізаційні, так і дестабілізаційні функції в суспільстві. Наприклад, культурні стереотипи, агресивні кліше, подеколи і відверта ворожість тощо здатні настільки глибоко проникнути в масове (колективне) свідоме/несвідоме, що стають формулою «думання» людей про самих себе та «діяння», згідно із заданою програмою. Іншими словами, перетворюються на форму соціально-психологічного мислення, яка містить конфліктологічний потенціал. При переході ж соціокультурної міфології в площину політичного пралогічні структури та колективні уявлення стають частиною соціально-політичного повсякдення з його символічними, міфологічними, ритуально-церемоніальними формами, адресованими масовому свідомому і несвідомому. Тут, власне, проходить надзвичайно тонка межа між мистецтвом узгодження цілей, принципів, ідеалів і мистецтвом маніпулювання та підміни смислів, цінностей, ідей. Порушення цієї межі відкриває шлях для стихійного вияву кризової свідомості (масового (колективного) свідомого/несвідомого). Архетипну програму конфлікту трактуємо як похідну форму соціально-психологічного мислення, що містить конфліктологічний потенціал і потребує своєї деактивації.

³ Соціальна архетипіка – не універсальний науковий апарат і не ортодоксальне наслідування ідей юнгіанства. Це радше науковий інструментарій, який дає змогу спробувати пізнати глибинну природу закономірностей та особливостей сучасного соціального розвитку, осмислити широку палітру нових мотивів масової (колективної) свідомості й людської поведінки, передбачити ймовірні сценарії майбутнього, а головне – запропонувати базоване на консенсусі бачення можливих шляхів розв’язання нагальних проблем сьогодення й майбутнього. Його практичне застосування має чималий потенціал, спроможний забезпечити ефективне розв’язання актуальних проблем, що виникають у процесі суспільної трансформації. А подеколи це просто метафора, що дає досліднику змогу поринути в більш широкий психосоціальний і соціокультурний контекст соціальних явищ і процесів. Тож закликаю читача до адекватного розуміння як можливостей соціальної архетипіки, які визначаються її оригінальними способами пояснення й методами аналізу важковловимих соціальних явищ, що може стати орієнтиром для подальших теоретичних та емпіричних пошуків, так і теоретичної і практичної обмеженості архетипного підходу. Саме тому соціальна архетипіка позиціонується як міждисциплінарний напрям досліджень.

Відповідно, висловимо припущення, що патерни, які уособлюють візії та цінності бажаного майбутнього, живляться принципами творчої діяльності людини тощо, складають основу проєктивної свідомості, тобто вони також вкорінені у масове (колективне) свідоме/несвідоме, а тому можуть формувати архетипну програму консолідації як форми соціально-психологічного мислення, що містить націєтворчий потенціал та потребує своєї активації (детальніше див.: Суший, 2017).

Наразі потрібно пояснити, за яким принципом в окреслених координатах відтворюємо аналітичну проєкцію соцієтальної кризи в Україні. Для цього пропоную читачеві нескладну мисленнєву вправу. Уявімо декілька різних предметів з нашого повсякдення: складаний конусоподібний стаканчик, що складається/розкладається за принципом гармошки з кілець різного діаметру; фігурку матрьошки, що складається/розкладається за принципом розміщення однієї фігурки всередині другої, яка так само розміщується всередині третьої і т. д.; дитячу іграшку – пірамідку, що складається/розкладається з кілець різного діаметра за принципом від найбільшого до найменшого; зрештою – збірні об'ємні головоломки (пазли) різної складності і конфігурації, що дають повне уявлення про предмет моделювання та розвивають просторове мислення. Така вправа, сподіваюсь, допоможе спростити сприйняття й унаочнити складну (багатофакторну), суперечливу (різновекторну) та динамічну архітектуру соцієтальної кризи в Україні, що вибудовується шляхом синтезу за принципом створення системи кожного нового рівня із систем попереднього рівня та попередніх рівнів. При цьому здатність двох кризових елементів створити третій дає потужний синтезувальний потенціал для розгортання соцієтальної кризи.

Аналітичну проєкцію соцієтальної кризи можна умовно порівняти з багатошаровим трафаретом, що замикає між собою у відповідних системах координат кризові зрізи, які оприявнюють соцієтальну кризу в Україні. Нашаровуючись у своєму химерному сплетінні, вони не тільки спотворюють загальну картину національного самоствердження української нації, переводячи її у площину конфліктно-конфронтаційних тупцювань, а й суттєво порушують необхідну міру уподібнення націєтворчого процесу класичному канону становлення модерної нації.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Навіщо в контексті проблеми українського націєтворення говорити про різні кризи, нехай вони навіть відбуваються одночасно й паралельно, питають скептики. І цілком справедливо зауважать, що криза завжди є кризою, і будь-де, в якій би сфері вона не відбувалась, вона потребує ретельної уваги й розроблення відповідної стратегії її подолання/опанування. Якщо ж хапатися за все й одразу, навряд чи вдасться приборкати всі кризові утілення без неминучих супутніх втрат у тій чи іншій сфері.

Не заперечуючи справедливості можливих сумнівів, спробую викласти свої міркування з цього приводу.

По-перше, така аналітична розвідка дає розуміння всієї складності націєтворчого процесу та унаочнює те, що життєздатність будь-якої системи – від примітивної до надскладної – забезпечується стійкими причинно-наслідковими зв'язками, відтворення яких, власне, й означає розвиток системи. Тоді як дисфункціональні розлади будь-якої системи, які також мають причинно-наслідкову природу, призводять до регресу, деградації й, урешті-решт, згасання життєвих процесів. Іншими словами, закони діалектики визначають існування будь-якої системи в широкому розумінні цього слова. Вочевидь, в умовах внутрішньої нестабільності та зовнішньої невизначеності питання, яким шляхом (еволюційним чи інволюційним) відбувається розвиток України, набуває принципового значення.

По-друге, така аналітична розвідка потрібна тому, що для націє- і державотворення в Україні наріжним каменем завжди була і залишається наразі

проблема стабільного, сталого розвитку. В умовах соціетальної кризи практичне забезпечення сталого розвитку залежатиме від ефективності державного антикризового управління, його стратегії і тактики, можливостей прогнозування та врахування ризиків, що провокують кризові стани.

Зазвичай у складному, кризовому явищі виокремлюються певні сторони або аспекти, які аналізуються з позицій конкретних наукових дисциплін, а потім на основі отриманих даних робиться спроба відтворити цілісну картину причин і наслідків кризи, що впливає на систему. У результаті отримуємо дихотомічну транскрипцію кризи (що символічно можна виразити, як $2 + 2 = 4$) і залишається поза увагою ефект синергії (що може бути символічно виражено як $2 + 2 = 5$). Через це ініціатори вироблення та запровадження антикризової стратегії неминуче потрапляють у пастку, коли можливий успіх опанування певних кризових проявів на одному етапі чи в окремо взятій сфері нівелюється невдачею на іншому етапі чи в іншій сфері (що можна символічно виразити як $1 \times 0 = 0$, тоді як має бути так: $1 \times 1 = 1$).

У ситуації невизначеності мета антикризового управління полягає в розробленні та реалізації антикризових рішень, спрямованих на комплексну нейтралізацію найбільш небезпечних чинників, що призводять до кризового стану. Це можливо за двох умов: якщо, з одного боку, взято до уваги суб'єктивні та об'єктивні причини виникнення кризи в умовах циклічного розвитку системи, а з другого – якщо враховано кумулятивний ефект (синергія) поєднання і взаємного посилення дисфункцій, що виникають в абсолютно різних сферах і відрізняються своєю природою.

Якщо запропоновані експертами/управлінцями антикризові заходи розраховані виключно на подолання вузькоокресленої кризової ситуації і водночас ігнорують інші негативні процеси, які хоч і відбуваються одночасно, але мають іншу природу, вони (такі антикризові рішення) можуть і не дати належного ефекту. Антикризова політика, особливо в реаліях сучасної України, може бути справді ефективною – тобто такою, що спроможна вивести країну з наявної, край несприятливої ситуації на рейки сталого розвитку, – лише в тому випадку, якщо буде по-справжньому системною (комплексною, багатогранною). Іншими словами, буде реагувати не тільки на окремі кризові явища, а й враховувати всю сукупність криз, з якими доводиться мати наразі справу.

Зрештою, як було зазначено, націє- і державотворення – це обопільний процес. Соціетальна криза в Україні акумулювала в собі цілий комплекс консолідаційно-деконсолідаційних тенденцій, породжених «сплавом» об'єктивних, зумовлених конкретними соціально-історичними обставинами, і суб'єктивних, пов'язаних із соціокультурними та психосоціальними особливостями, чинників, з одного боку, і різних за своїм походженням – ситуаційних і середовищних – чинників, з другого. У різних за масштабом ситуаціях їх специфічний «сплав», власне, і став тим дестабілізаційним детонатором, який зруйнував мирний поступ українського націєтворення (детальніше див.: Суший, 2018). Це – та реальність, у якій наразі формується українська нація в первинному розумінні цього слова. І саме в цьому контексті українське націєтворення означатиме вже не тільки опанування високого мистецтва творення нації, а й свідоме сповідування філософії руйнування втому сенсі, що кожному з нас потрібна мудрість для долання заскорузливих кліше і стереотипів, для розв'язування вузлів розбрату та розмежувань, для оминання глибинних рифів та мілин на теренах українського націєтворення.

Список використаних джерел

Афонін, Е., Суший, О. (2015). Закономірності та особливості української суспільної трансформації. *Стратегічна панорама: науково-практичний журнал*, 1, 94–108.

- Бабич, А. (2009). Формування концепції державного антикризового управління в Україні. *Державне будівництво*, 1. Взято з http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2009_1_6
- Войналович, В., & Білошицький, С. (2013). Консенсусно-компромісні відносини із суспільством у практиці сучасної Української держави: тенденції, проблеми, шляхи гармонізації. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 6 (68), 29–31.
- Єрмолаєв, А. (2014). Єдність країни: місія Сходу. *Дзеркало тижня*, (13). Взято з <http://gazeta.dt.ua/internal/yednist-krayini-misiya-shodu-.html>.
- Жаліло, Я., Кононенко, К. & Яблонський, В. (Ред.). (2014). *Системна криза в Україні: передумови, ризики, шляхи подолання: аналітична доповідь*. Київ: НІСД.
- Криза в Україні: зони ураження. Погляд соціологів* (2010). Київ: Друкарня «Бізнесполіграф».
- Львов, Д. (2012). *Архетипическая составляющая организационной культуры*. Автореф. дис. канд. филос. наук. Сибирский федеральный университет, Красноярск.
- Овчаров, А. (2014). Соціально-психологічні чинники суспільної консолідації. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 34 (37), 247–257.
- Парсонс, Т. (1998). *Система современных обществ*. Москва: Аспект Пресс.
- Пирожков, С., Богуцький, Ю., Лібанова, Л., Майборода, О., Рафальський, О., Скрипнюк, О., ... Хамітов, Н. (Eds.) (2017). *Україна: шлях до консолідації суспільства: національна доповідь*. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.
- Протасенко, І. (2019). Кризис, общество и государство. В *Социальный кризис и социальная катастрофа* (с. 151–156). Санкт-Петербург: Санкт-Петербургское философское общество.
- Рафальський, І. (2014). *Феномен українського національного самовизначення*. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.
- Римаренко, С. (2017). Глобалізація та криза ідентичності. *Наукові записки інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України*, 5-6 (91-92), 171–181.
- Сорокін, П. (2017). *Социальная и культурная динамика*. Москва: Академический проект.
- Суший, О. В. (2017). Глибинні рифи українського націєтворення: архетипна програма конфлікту. *Проблеми політичної психології*, 5 (19), 103–121.
- Суший, О. (2018.) Консолідаційно-деконсолідаційна поліритмія українського націєтворення. *Психологічні науки: проблеми і здобутки*, 1 (11), 209–237.
- Суший, О. (2012). *Психосоціальна культура державного управління*. Київ: Світогляд.
- Хайдеггер, М. (2001). *Основные проблемы феноменологии*. Санкт-Петербург: Высшая религиозно-философская школа.
- Шестопа, Е., Урнов, М., Комаровський, В., Межуєв, Б., Федосов, П., & Салуцький, А. (2009). Кризис в зеркале политической психологии. Круглый стол факультета политологии МГУ. *Политические исследования*, 5, 99–127.
- Tenney, A. (1915). Societal Evolution: A Study of the Evolutionary Basis of the Science of Society. By Albert Galloway Keller. *Science, New Series*, 42 (1084), 498–499.

References

- Afonin, E., Sushyy, O. (2015). Zakonomirnosti ta osoblyvosti ukrayinskoï suspilnoi transformatsii [Patterns and features of the Ukrainian social transformation.]. *Stratehichna panorama*, 1, 94–108. (in Ukrainian)
- Babych, A. (2009). Formuvannia kontseptsii derzhavnogo antykrizovoho upravlinnia v Ukraini [Forming of conception of state antikrisis administration in Ukraine]. *Derzhavne budivnytstvo*, 1. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2009_1_6. (in Ukrainian)
- Heidegger, M. (2001). *Osnovnyye problemy fenomenologii* [The Basic Problems of Phenomenology]. St. Petersburg: Vysshaya religiozno-filosofskaya shkola. (in Russian)
- Kryza v Ukraini: zony urazhennia. Pohliad sotsiologiv* [The crisis in Ukraine: the affected area. The opinion of sociologists] (2010). Kyiv, Drukarnia «Biznespolihraf». (in Ukrainian)
- Lvov, D. (2012). *Arkhetipicheskaya sostavlyayushchaya organizatsionnoy kultury* [The archetypal component of organizational culture]. Abstract of Thesis ... Candidate of Philosophy. Sibirskiy Federalnyy Universitet, Krasnoyarsk. (in Russian)
- Ovcharov, A. (2014) Sotsialno-psykholohichni chynnyky suspilnoi konsolidatsii [Socio-psychological factors of social consolidation]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii*, 34(37), 247–257. (in Ukrainian)
- Parsons, T. (1998). *Sistema sovremennykh obshchestv* [The system of modern societies]. Moscow: Aspekt Press. (in Russian)
- Protasenko, I. (2019). Krizis, obshchestvo i gosudarstvo [Crisis, society and state]. In *Sotsialnyy krizis i sotsialnaya katastrofa* [Social crisis and social disaster] (pp. 151–156). St. Petersburg: Sankt-Peterburgskoye filosofskoye obshchestvo. (in Russian)

- Pyrozhkov, S., Bohutskyy, Yu., Libanova, L., Mayboroda, O., Rafal's'kyy, O., Skrypnyuk, O., ... Khamitov, N. (Eds.) (2017). *Ukraina: shliakh do konsolidatsii suspilstva: natsionalna dopovid* [Ukraine: the way to consolidate the society: a national report.]. Kyiv: Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. (in Ukrainian)
- Rafalskyy, I. (2014). *Fenomen ukrainskoho natsionalnogo samovyznachennia* [The phenomenon of Ukrainian national self-determination.]. Kyiv: Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. (in Ukrainian)
- Rymarenko, S. (2017). Hlobalizatsiia ta kryza identychnosti [Globalization and identity crisis.]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*, 5-6 (91–92), 171–181. (in Ukrainian)
- Sorokin, P. (2017). *Sotsialnaya i kulturnaya dinamika* [Social and cultural dynamics.]. Moscow: Akademicheskii projekt. (in Russian)
- Sushyi, O. (2017). Hlybynni ryfy ukrainskoho natsiietvorennia: arkhetypna prohrama konfliktu [Deep rifies of ukrainian nation-building: Archetypal program of conflict]. *Problemy politychnoi psykholohii*, 5 (19), 103–121. (in Ukrainian)
- Sushyi, O. (2018). Konsolidatsiino-dekonsolidatsiina polirytmia ukrainskoho natsiietvorennia [The consolidative and deconsolidative polyrhythmia of Ukrainian Nation-Building]. *Psykholohichni nauky: problemy i zdobutky*, 1 (11), 209–237. (in Ukrainian)
- Sushyi, O. (2012). *Psykhosotsialna kultura derzhavnoho upravlinnia* [Psychosocial culture of public administration.]. Kyiv: Svitohlyad. (in Ukrainian)
- Shestopal, Ye., Urnov, M., Komarovskiy, V., Mezhuiev, B., Fedosov, P., & Salutskiy, A. (2009). Krizis v zerkale politicheskoy psikhologii. Kruglyy stol fakulteta politologii MGU [The crisis in the mirror of political psychology. Round table of the Faculty of Political Science, MSU]. *Polis. Politicheskyye issledovaniya*, 5, 99–127. (in Russian)
- Tenney, A. (1915). Societal Evolution: A Study of the Evolutionary Basis of the Science of Society. By Albert Gallaway Keller. *Science, New Series*, 42 (1084), 498–499. (in English)
- Voynalovych, V., Biloshytskyy, S. (2013). Konsensusno-kompromisni vidnosyny iz suspilstvom u praktytsi suchasnoi ukrainskoi derzhavy: tendentsiyi, problemy, shliakhy harmonizatsii [Consensual and compromise relationships with the society in practice of the modern Ukrainian state: tendencies, problems, ways of harmonization]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*, 6 (68), 29–31. (in Ukrainian)
- Yermolayev, A. (2014). Yednist krayiny: misiia Skhodu [The unity of the country: the mission of the East]. *Dzerkalo tyzhnia*, (13). Retrieved from http://gazeta.dt.ua/internal/yednist-krayini-misiya-shodu_.html (in Ukrainian)
- Zhalilo, YA., Kononenko, K., & Yablonskyy, V. (Ed.) (2014). *Systemna kryza v Ukraini: peredumovy, ryzyky, shliakhy podolannia: analitychna dopovid* [Systemic Crisis in Ukraine: preconditions, risks and ways to overcome: analyte. ext.]. Kyiv: NISD. (in Ukrainian)